

EL DIVORCI A LA CATALUNYA DE L'ANTIC RÈGIM: UN FENOMEN FEMENÍ¹

MARIE COSTA

Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives,
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

El present treball pretén elaborar un fragment de la història dels conflictes matrimonials i del divorci a Catalunya (més concretament a Barcelona i Girona) en un marc temporal decisiu que correspon al final de l'Antic Règim (1775-1833). D'una banda, es plantegen els factors que van ser determinants en l'evolució del divorci i en els canvis en les relacions de gènere. D'altra banda, s'analitza el divorci tal com s'entenia en aquella època, les seves facetes i modalitats, i es posa de manifest el protagonisme de les dones en les demandes de divorci formal (divorci legalitzat pel Tribunal Eclesiàstic). Finalment, s'estudien les implicacions del divorci formal i s'explica el procés de liberalització que succeïa majoritàriament a la Barcelona de l'època.

PARAULES CLAU

Catalunya, finals de l'Antic Règim, relacions de gènere, conflictes matrimonials, divorci, liberalització.

Divorce in Catalonia's Old Regime: a female phenomenon

ABSTRACT

This work aims at developing a piece of the history of marriage conflicts and divorce in Catalonia (more precisely in Barcelona and Girona) under a time framework corresponding to the end of the Old Regime (1775-1833). On the one hand we raise the key factors that determined the evolution of divorce and gender relations. On the other hand, we analyze divorce as it was understood in the studied period, its facets and modalities, and we underline the prominent role of women in the formal divorce processes (divorce legalized by the eccle-

1. El present article s'inscriu dins del marc de la tesi doctoral titulada *Conflictos matrimoniales y divorcio en Cataluña (1775-1833)*, defensada l'11 d'abril de 2008 a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona. Ha estat dirigida pels catedràtics Joaquim Albareda i Salvadó (Universitat Pompeu Fabra) i Jacques Soubeyroux (Universitat Jean Monnet, Saint-Etienne, França). El treball ha rebut la qualificació d'excel·lent *cum laude*. En aquesta síntesi, no hem al·ludit a la primera part de la tesi doctoral, dedicada a l'incompliment de les promeses matrimonials, també denominades *causes d'esposalles*.

siastical tribunal). Finally, we study the implications of formal divorce and we try to explain the liberalization process occurring in the Barcelona of the considered period.

KEY WORDS

Catalonia, end of the Old Regime, gender relations, marriage conflicts, divorce, liberalization.

Le mariage est le tombeau de la confiance et de l'amour.

OLYMPE DE GOUGES²

PLANTEJAR-SE LA PROBLEMÀTICA DEL DIVORCI A CATALUNYA: 1775-1833

En la seva obra, *La diferencia sexual en la historia*, María-Milagros Rivera Garreta afirma que existeixen «dues veus d'una única història: la història de les dones i la història dels homes». I afegeix que aquestes *dues veus* estan «en relació d'intercanvi, sigui l'intercanvi conflictiu o pacífic; no o principalment, en relació de contraposició dialèctica» (Rivera Garreta, 2007, p. 12, 14).

Aquest *intercanvi conflictiu* es localitza, sense dubte, al si de la família. Cal remarcar que la història de la família i la història de les dones estan estretament relacionades, ja que la família pot explicar, més enllà del rol econòmic i del rol de les dones en la família, la construcció de la dominació masculina (Tilly, 1987, p. 303-315) i la recerca de la llibertat i de la igualtat per part de les dones. Certament, la ideologia del *paterfamilias*, en vigor als segles XVIII i XIX, resultava més teòrica que pràctica. A partir de les realitats quotidianes és possible revelar o no l'existència d'aquesta teoria i de la seva aplicació. I a partir d'aquestes mateixes realitats podem construir una història que ofereix una visió menys victimista de les dones. Per tant, aquí es tracta d'elaborar un fragment d'una història que té com a rerefons la noció de llibertat, *llibertat* entesa com a *font constructiva de la història de les dones* (Rivera Garreta, 2007).

Amb la finalitat de completar el panorama de la història de les dones i de les relacions de gènere, proposem penetrar en el camp dels conflictes matrimonials, concretament del divorci a Catalunya en una època decisiva que correspon al final de l'Antic Règim i a la vigília del període liberal. Amb aquest objectiu, hem consultat la informació de diversos arxius judicials i eclesiàstics. Entre ells, l'Arxiu Diocesà de Barcelona i l'Arxiu Diocesà de Girona, on hem analitzat els plets de divorci compresos entre 1775 i 1833 (al voltant de 1.440),³ així com l'Arxiu Històric de la Casa de Mi-

2. Extret del preàmbul de la declaració escrita el 1791 per Olympe de GOUGES, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*.

3. Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB), Processos de divorci (segles XVIII i XIX); Expedients i informacions (processos del segle XVIII) sobre divorci, matrimonial i poligàmia. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Processos moderns.

sericòrdia de Barcelona, on la documentació principal ha consistit en les sol·licituds d'admissió femenina⁴ i els registres d'entrada i sortida⁵ de dones a l'hospici.

Abans d'entrar en matèria, en primer lloc cal definir el concepte *divorci*.⁶ Tot i que s'utilitzava de manera recurrent, cal interpretar el terme *divorci*, com a separació matrimonial, ja que en aquella època la llei no preveia la dissolució del matrimoni. Davant de l'oposició, l'enemistat i l'hostilitat,⁷ condicionades per l'incompliment dels paràmetres matrimonials, bon nombre de dones a Barcelona iniciaren un plet de divorci davant del Tribunal Eclesiàstic.

La font esmentada ens permet examinar la dicotomia i ambivalència del terme *divorci*: divorci formal, legalitzat pel Tribunal Eclesiàstic, i divorci informal, considerat il·legal per les autoritats, que es reflectia principalment mitjançant l'abandonament, el concubinatge, la bigàmia i la reclusió d'un dels consorts en un establiment caritatiu o carcerari.

Com que el divorci o la separació constitueix la pedra angular del present treball, sostenim que diversos factors poden explicar el període de canvi en la concepció del matrimoni, de les relacions de gènere, així com el procés de liberalitat que estava succeint al voltant del divorci.

En primer lloc, preval cert canvi de mentalitat i de comportament en les dones. Se senten cada vegada més segures d'elles mateixes. Són cada vegada més actives i semblen merèixer un increment de consideració social. Es neguen cada vegada més a una submissió cega envers un marit autoritari. Desitgen més igualtat i cerquen la felicitat.

Assistim a un relaxament dels costums. A més, el debat sobre el divorci creix arreu del continent europeu, tot i que a Catalunya els esperits il·lustrats siguin pocs a parlar-ne a viva veu. A França, per exemple, Olympe de Gouges no només reivindicava els mateixos drets per a homes i dones, la supressió dels matrimonis forçats, la feminització dels noms de professió, sinó que estava a favor d'un pacte social entre homes i dones (parelles de fet) i del divorci (Gouges, 1792). Per tant, l'impacte de la Revolució Francesa, així com la Llei de divorci de 1792 tingueren sens dubte un pa-

4. Arxiu Històric de la Casa de Misericòrdia de Barcelona (AHCMB), Secció III assistencial, Sèrie asil, Estats anuals: *Entrades 1775-1825*, i Secció III, Sèrie V, Subsèrie documents de trànsit: *Sol·licituds d'entrada i sortida i ordres diverses relatives a la casa de San Rafael, 1815-1853*.

5. AHCMB, Secció III assistencial, Sèrie asil, Subsèrie entrades d'asilades: *Llibre en que se noten totes les dones que van entrar en lo present Sant Hospital començant en 1 de gener de l'any 1769 i Llibre de dones d'entrades i eixides del Real Hospici de la present ciutat de Barcelona començant en lo any 1790*.

6. Com a documents oficials, els plets es redactaven en llengua castellana. En canvi, és possible apreciar que la majoria de la correspondència inclosa als expedients i que constituïa elements de prova s'escribia en català (cartes d'amor, certificats de pobresa dels capellans, certificats dels metges, etc.).

7. La paraula *divorci* té com a possible acepció etimològica el terme llatí *diversus*, que significa 'dues parts oposades, enemigues i hostils entre si' (vegeu el *Dictionnaire historique de la langue française*, publicat per Le Robert sota la direcció d'Alain Rey).

per important en la presa de consciència de la problemàtica indissolubilitat del matrimoni a Catalunya.

D'altra banda, la influència dels il·lustrats en les reformes educatives i econòmiques també pot explicar el fenomen de liberalitat al voltant del divorci i del canvi en les relacions de gènere. Les transformacions econòmiques i la liberalització del treball autoritzaven les dones a participar en activitats econòmiques amb la restricció, això no obstant, que les activitats fossin «pròpies del seu sexe». Cal esmentar, també, que l'auge del treball femení i la seva presència en el mercat laboral foren facilitats per diverses reials cèdules com les de 1784 o 1796. En les *Instituciones del derecho público general de España con noticia particular de Cataluña*, Ramón Lázaro de Dou y de Bassols al·ludia a les reials cèdules del 12 i 14 de desembre de 1784. La primera permetia a les dones de qualsevol classe treballar en «los ejercicios de manufacturas de qualquier fábrica de medias de seda, filadís y algodón» i la segona concedia «la libertad de fabricar lienzos de lino y cáñamo sin sujeción a marca, de que se hablará en su lugar sin distinción de hombres y mujeres» (Dou y de Bassols, 1800, vol. 1, p. 95-96).

A més de l'increment demogràfic i de la immigració, l'increment de les separacions matrimonials procedia, entre altres motius, de la situació econòmica de la zona i de les possibilitats que aquesta zona podia oferir als seus habitants, concretament a les dones que pretenien divorciar-se. Per aquest motiu també Barcelona constitueix un bon laboratori d'anàlisi de la societat entre finals del segle XVIII i principis del XIX. A més de ser receptiva a la influència de la Il·lustració, representava un dels motors econòmics més importants de Catalunya. El fet que les dones emprenen cada vegada més plets resulta de la seva posició econòmica en el procés de producció, sigui mitjançant el treball formal o informal. Tot això, malgrat la diferència salarial, la divisió sexual del treball o el fet que es considerés el sou femení com a complement del sou familiar o masculí.

Un altre aspecte: com a element conjuntural, les guerres afavorien també els canvis en la societat i donaven lloc freqüentment al divorci informal. Tal com afirma Lawrence Stone, el divorci informal representava la «cara més fosca» dels conflictes matrimonials no només perquè era il·legal, sinó perquè resulta de difícil detecció per a un historiador. Tanmateix, els plets de divorci portats davant del Tribunal Eclesiàstic revelen que en diverses ocasions més de la meitat de les parelles ja s'havien separat una o més vegades de manera informal. Les dones sobretot aprofitaren la situació bèl·lica per iniciar una vida conjugal amb un altre home, fugir o sol·licitar l'empresonament del marit. Durant l'ocupació francesa, els funcionaris francesos atengueren les denúncies de les dones principalment si apareixia alta traïció contra el govern francès.

També el marc social i familiar que sostenia moralment i econòmicament els divorciats així com el control limitat de les autoritats referent a la bigàmia o el concu-

binatge poden explicar els canvis al si de la vida matrimonial. En el segon aspecte, per exemple, parelles il·legítimes podien viure juntes durant un llarg període abans de ser localitzades per les autoritats.

Finalment, en el pla jurídic s'inscriu un dels motius principals de l'increment del divorci formal. Abans de 1775, les queixes relacionades amb desavinences matrimonials són gairebé inexistentes. Però, a partir d'aquesta data, la tendència és una altra. Mitjançant els plets de divorci,⁸ es destaca el protagonisme de les dones, que dista de la passivitat i de la subordinació que el sistema patriarcal exigia d'elles. En efecte, entre 1775 i 1833, el 70 % de les demandes de divorci es formalitzà a iniciativa de les dones, la gran majoria pertanyent als grups més desfavorits. Cal afegir que el marc jurídic ajudava econòmicament els pobres a iniciar un plet. D'altra banda, la particularitat jurídica catalana, el règim matrimonial de la qual es basava en la separació de béns —tot i que alguns juristes es decantaren per anomenar aquest règim *règim dotal* a causa de l'aportació del dot al matrimoni—, permetia a les dones en processos de divorci recuperar el seu dot i els seus béns i obligava els marits a satisfer una pensió alimentària.

Sense oblidar altres factors. Preval una major tolerància envers el divorci tant per part de la societat catalana com de la justícia eclesial, concretament del vicari general que pronunciava les sentències de divorci. Un procés que afavoria sobretot les dones, que podien sol·licitar el divorci i viure independentment dels seus marits. I finalment, el context penal que resulta menys rígid a finals de l'Antic Règim. Aquí també existeix un decalatge important entre les penes previstes per la llei en contra dels mals consorts i aquelles imposades efectivament pel vicari general.

DIVORCI I DENÚNCIES FEMENINES

Tal com hem esmentat anteriorment, existien dues menes de divorci: el divorci informal i el divorci formal.

El divorci informal o casual era comú en aquella època i transgredia les normes catòliques i morals. Era una alternativa per prescindir de llargs anys de plet i evitar que sortissin al descobert els problemes familiars. Per ser privats, els divorcis informals evitaven que els «draps bruts es netejessin en públic» (Stone, 1990, p. 161) i que, per tant, repercutissin en la reputació de les dues famílies.

En relació amb la reclusió —una de les alternatives del divorci informal— podem afirmar que la majoria de les casades ingressà a l'hospici de Barcelona de manera unilateral, és a dir, segons la decisió d'un sol·licitant (marit o autoritat civil). Són relativament poques les dones que sol·licitaren la seva pròpia admissió. La mala

8. De la mateixa manera que les causes per incompliment de promesa matrimonial, els divorcis formals van ser de la incumbència del Tribunal Eclesial, la legislació canònica del qual va ser instaurada durant el Concili de Trento, entre 1545 i 1563.

reputació de l'establiment, la pèrdua de la llibertat, les possibles xarxes de solidaritat que permetien eludir l'ingrés i les altres alternatives de supervivència de les dones expliquen que algunes dones consideressin l'establiment, en última instància, com un lloc de protecció davant de les adversitats i la violència masculina.

Els motius del *grand renfermement* exposats pels sol·licitants eren molt diversos i solien estar estretament relacionats amb el problema de la reputació o la mala conducta femenina (Costa, 2005a i 2005b). Alguns marits, en canvi, foren enviats a l'Hospital de la Santa Creu o a la presó. Ara bé, perquè aquesta circumstància es donés, calia que les dones tinguessin el suport de persones amb certa influència i credibilitat.

Respecte a l'amistançament o concubinatge, malgrat la seva condemna estipulada a la Reial ordre del 22 de febrer de 1815 i a la Reial cèdula de 1824, diversos són els testimonis que revelen la seva pràctica després de la separació. La pràctica del matrimoni informal, *tally living* o *self marriage* (Cott, 2005) posterior a la separació informal amb el primer cònjuge fou tan freqüent entre les dones com entre els homes, encara que amb una diferència mínima. Per regla general, les dones solien amistançar-se i viure maritalment amb un altre home durant l'absència dels marits. Els conflictes bèl·lics o la sortida dels marits a les colònies podien ser el punt d'inici d'una convivència extramatrimonial, que podia durar diversos anys. Ara bé, també algunes dones fugiren del domicili familiar per reunir-se amb els seus amants i iniciar una nova vida. A tall d'exemple, Cecília Anrich abandonà el domicili familiar de Mataró per anar a viure a Manresa i després a Barcelona amb el seu amant, Lorenzo Solernou. Feia setze anys que vivien «en estat de casats» quan el marit informà el Tribunal Eclesiàstic de l'amistançament i dels sis fills que tingué la seva dona amb el seu amant.⁹

Encara que disposem de pocs casos de bigàmia, aquest delictes era més greu que l'amistançament, ja que existia una intenció clara de burlar les autoritats mitjançant la falsificació de documents tals com el certificat de defunció del primer consort.

En relació amb el divorci formal, podem afirmar que existeix una distribució geogràfica, ja que tendeix a concentrar-se a les grans ciutats, mentre que a les ciutats petites i als pobles és gairebé inexistent. A Girona, entre 1775 i 1833 tan sols es registren dotze *causes de separació*. En canvi, per la ciutat de Barcelona en comptabilitzem més de 1.400. En conseqüència, el divorci formal és un fenomen essencialment urbà (Philips, 1991, p. 79). A més de representar un espai de llibertat, fins i tot d'anonimat garantit pels múltiples moviments de migració de la ciutat, la conjuntura econòmica barcelonina i les oportunitats laborals afavorien sense dubte la situació de les dones que desitjaven separar-se dels seus marits. Aquest aspecte explica, per tant, l'existència de dimorfisme sexual en les demandes: les que eren empreses per dones són numèricament superiors a les dels homes.

9. ADB, Processos del segle XIX, 1829, núm. 54: *Sumario contra Lorenzo Solernou y Cecilia Anrich. Sobre amancebamiento.*

A més de ser una pràctica més femenina, el divorci formal era emprès per membres de baix estament social i molt pocs per membres de la burgesia i de la noblesa. Com en altres aspectes, l'alta classe social gaudia de certs privilegis. Amb el consentiment del vicari general i d'altres autoritats eclesiàstiques, alguns pogueren separar-se sense iniciar cap plet. D'altres consorts resolgueren les seves diferències mitjançant la separació informal. Els recursos econòmics amb patrimoni propi garantien a les dones la separació de taula, llit i casa.

El pas del divorci informal al divorci formal representà un tràmit que beneficiava sobretot les dones. Certament mitjançant la legalització del divorci/separació, les esposes pogueren aconseguir avantatges econòmics tals com la concessió d'una pensió alimentària, la restitució del dot, etc. Encara que la repartició podia despertar disputes sobretot referents a la repartició dels béns de guanys i parafernals.

A la pràctica, l'assignació de les responsabilitats i dels rols no estigué sempre acceptada, la qual cosa aprofundia encara més la bretxa entre les obligacions estipulades en les lleis i la vida quotidiana. El desengany a les expectatives de la vida matrimonial es plasmava en la duració del matrimoni: un percentatge important de demandants sol·licitaren el divorci abans de cinc anys de matrimoni (un 50 % calculat sobre una base de 337 parelles).

Les dones tenien dret a sol·licitar el *divorci* o la separació sense el consentiment dels marits en la mesura que estiguessin representades pel seu procurador. La clienta nomenava el seu procurador i li concedia el poder *ad litem* perquè pogués actuar en el seu nom tant en la presentació d'una súplica o d'una citació, en la compareixença dels testimonis com en les apel·lacions. Per exemple, el nomenament del procurador de Teresa Alviñana suposava certa transgressió de l'autoritat marital, tot i que es concedia el dret de les dones a demandar els seus marits:

en la ciutat de Barcelona [...] Teresa Alviñana, muller de Josep Llibre, pagès de Cañamás, residint en la parròquia de Reixach de est bisbat: fent estas cosas sens intervenció de dit son marit per dirigirse principalmente a assumptos entre los dos; de son grat y certa ciencia constitueix; y ordena en procurador [...] a Juan Coll [...].¹⁰

Tanmateix, per dur a terme una separació, les persones implicades havien de presentar «motius seriosos i no lleugers».¹¹ En el cas contrari i teòricament, estaven obligades a tornar a viure juntes.

10. ADB, 1808, núm. 12: *Josep Llibre, labrador de San Estevan de Cañamas, sufragania de Dorius contra Teresa Llibre y Alviñana, su consorte. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch.*

11. ADB, Registre de comuns, vol. 12: *Avisos que sobre el modo con que deben conducirse con los divorciados. Dirige a los confesores de su diócesis el ilustrísimo señor, don Gavino de Valladares i Mejía, obispo de Barcelona, del Consejo de su Majestad. Barcelona, 12 de octubre de 1782.*

L'adulteri o els «tractes amistosos», la vida llibertina, la manca d'assistència, les múltiples absències de la llar, la incompatibilitat de caràcters, els maltractaments, la violència verbal, la desobediència, la mala gestió dels béns, l'alcoholisme, la malaltia venèria, la impotència sexual, l'obligació a tenir *comerç carnal* amb d'altres homes i els escàndols públics en general donaven lloc a la separació sense eradicar l'estatut matrimonial.

Tanmateix, existeix certa diferenciació entre les al·legacions presentades per les dues parts. Els marits tendeixen a pretextar principalment motius relacionats amb la sexualitat o l'honor femení (infidelitats, negació al deure conjugal, etc.), mentre que les dones plantegen essencialment problemes associats a l'assistència i a la violència.

Així, malgrat mantenir el seu marit i portar la botiga que tenia al carrer d'Escudellers, María Claudina Bonet Boladeras no rebia cap reconeixement d'ell.¹² Més aviat, Josep Boladeras utilitzava la violència contra ella amenaçant-la de mort:

industriándose y procurando su subsistencia vendiendo toda suerte de ropas de moda y bajándolas para vestido de mujer [...] la tienda y habitación con todas las mercaderías que contienen están la primera alquiladas por cinco años en su nombre y las segundas dadas a plazos por comerciantes [...] sufría con paciencia esta parte la inutilidad de su marido manteniéndole con su habilidad [...] ha tratado con el mayor cariño y amor a su marido que para mantenerse a sí y a él mismo, que nada gana, trabajaba continuamente de día y noche en la misma tienda.¹³

No obstant això, és cert que cada vegada més les dones gosen denunciar delictes o faltes tals com l'adulteri, la impotència sexual o la insatisfacció sexual que els proporcionaven els seus marits. Sense dubte, el model del matrimoni patriarcal fou cada vegada més qüestionat per les dones.

I gràcies a la veu femenina, l'abús de la violència masculina així com altres faltes deixen de pertànyer a l'espai estrictament familiar i privat. En aquest sentit, po-

12. ADB, Processos del segle XIX, 1804, núm. 9: *María Claudina Bonet y Boladeras llamada Julia contra Josep Boladeras, sastre, su marido, vecinos de Barcelona. Testigos recibidos por parte de dicha María Claudina sobre sus capítulos de 27 de octubre de 1804. Testigos recibidos por parte de dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 19 de enero de 1805. Testigos recibidos por parte de María Claudina Bonet y Boladeras sobre su pedimento de 15 de enero de 1805. Testigos por dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 3 de noviembre de 1804. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch, notario.*

13. ADB, Processos del segle XIX, 1804, núm. 9: *María Claudina Bonet y Boladeras llamada Julia contra Josep Boladeras, sastre, su marido, vecinos de Barcelona. Testigos recibidos por parte de dicha María Claudina sobre sus capítulos de 27 de octubre de 1804. Testigos recibidos por parte de dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 19 de enero de 1805. Testigos recibidos por parte de María Claudina Bonet y Boladeras sobre su pedimento de 15 de enero de 1805. Testigos por dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 3 de noviembre de 1804. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch, notario.*

dem constatar una evolució dels conflictes matrimonials. Es procedeix a un desplaçament cada vegada més freqüent de l'espai privat a l'espai públic. Fent públiques les faltes dels seus marits, les dones també buscaven el suport de les autoritats i de la comunitat en general. Evidentment, al voltant d'aquests conflictes es teixiren llaços d'amistat, de solidaritat o d'enemistat.

La resposta dels membres del Tribunal Eclesiàstic al desig de llibertat i al rebuig a la vida matrimonial, així com les modalitats, implicacions i conseqüències del divorci són aspectes que han merescut tota la nostra atenció.

LES IMPLICACIONS DEL DIVORCI

Amb relació a les modalitats o més aviat a la tipologia del divorci formal, podem afirmar que existien tres tipus de divorci formal: la *separació interina* (que teòricament havia de ser de curta duració, d'alguns mesos), el *divorci temporal* (que oscil·lava entre un i deu anys) i el *divorci perpetu* (que era menys freqüent i significava la separació definitiva dels consorts). Representaren formes d'aconseguir la llibertat en un moment en què el sistema judicial no preveia la dissolubilitat del matrimoni.

La *separació interina*, bastant comú, corresponia al temps que necessitava el tribunal per investigar el cas i després pronunciar la sentència. Durant la *separació interina*, es preveia el recolliment de les dones en un lloc segur per evitar qualsevol represàlia dels marits. A causa de la rapidesa amb la qual el vicari general declarava la *separació interina*, bon nombre de consorts es conformaren amb ella, no prosseguiren el plet i superaren el termini de la separació, cosa que la convertia en il·legal. A més, la separació de cos o separació de casa i companyia (Gil, 1994, p. 171-202) podia durar diversos anys i fins i tot arribar a la defunció d'un dels consorts, de manera que en certs casos les *separacions interines* i els *divorcis temporals* es convertiren en *perpetus*.

Tot i que s'utilitzen de manera indiferent en els documents, els termes *segrest*, *dipòsit* o *reclusió* defineixen conceptes que cal matisar. Cal interpretar *segrest* i *dipòsit* com a recolliment; no implicaven restricció de llibertat femenina, sinó més aviat una major independència en relació amb els marits i una major llibertat de moviment. En efecte, la majoria de les dones implicades en els plets de divorci estigueren *segrestades* o *dipositades* en cases de familiars, d'amics i poques en establiments caritatius o carceraris. Si la casa els pertanyia abans de contraure matrimoni, si l'havien adquirida com a bé parafernals o si eren filles primogènites, hi podien romandre.

En canvi, cal interpretar la reclusió com a internament en una institució. No només representava una alternativa al divorci informal, sinó també una idea de càstig envers les dones i els homes que havien transgredit les normes matrimonials. La reclusió fou més pròpia del divorci informal que del divorci formal, la qual cosa posa de manifest els avantatges que suposava en aquest sentit el divorci formal per a les dones.

Certament, el divorci comportava derivacions econòmiques i plantejava qüestions sobre la custòdia dels fills. Dintre dels grups més desfavorits, la dependència dels homes envers les dones fou notable, la qual cosa posa en evidència la importància del treball femení i crea polèmica respecte al paper econòmic dels marits dins de l'espai familiar. Eren conscients del seu paper com a productores i reproductores, malgrat la mentalitat i les lleis de l'època que seguien insistint en la seva dependència envers els marits. De manera paradoxal, les dones també saberen aprofitar aquesta dependència dictada per les lleis, la qual cosa explica que algunes dones no neguessin la suposada dependència per aconseguir millores econòmiques.

El marc judicial preveia la subsistència de les dones gràcies a la contribució econòmica dels marits, també denominada en aquell temps *satisfacción de alimentos*,¹⁴ la restitució del seu dot i dels seus béns personals i parafernals i, en algunes ocasions, l'administració de la botiga (sobretot en el cas de mala gestió del marit).

A tall d'exemple, tenim el cas de Mariàngela Quintana Mortes, que acudí a Don Miguel de Lobera Ciria (ministre de la Real Sala del Crimen i alcalde de barri) reclamant la restitució del seu dot valorat en quatre-centes lliures i la pensió alimentària. El marit fou empresonat a les Reales Cárcels per ordre de la Real Sala del Crimen. Hi havia de romandre fins que «el juez eclesiástico providenciase sobre la separación perpetua de nuestro matrimonio».¹⁵ La dona havia d'«habitar en la casa de Margarita Navarro y que desde el día que se transfiriese a ella, debiese corresponderle su dicho marido por razón de alimentos quatro sueldos y seis dineros diarios por ocho días, o hasta que el Juez Eclesiástico declarase sobre el asunto de divorcio que debiese entregar su calaixera con toda la ropa de su uso y una cama [...] 400 libras por razón de mi dote».¹⁶ Només si es complien aquestes condicions, podia sortir el marit de la presó.

Certament aquests drets despertaven en algunes ocasions la desaprovació dels marits. En aquest aspecte, també resulta difícil determinar amb exactitud fins a quin punt els marits acataren les ordres del vicari general. Tanmateix, el fet que pocs consorts iniciessin el que es coneixia com un *juicio de seguridad de dote* davant de la

14. La pensió alimentària que havien d'entregar els marits havia de ser proporcionada als seus ingressos i al seu patrimoni. Amb la finalitat de valorar-ne la quantitat, s'elaborava un inventari de tots els seus béns i es demanava informació sobre els seus ingressos no només a les parts implicades sinó també a testimonis.

15. ADB, Processos del segle XVIII, 1775: *Miguel Quintana, cordonero de la presente ciudad contra Mariangela Quintana y Mortes, su mujer. Original Proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Serch y de Boquet.*

16. ADB, Processos del segle XVIII, 1775: *Miguel Quintana, cordonero de la presente ciudad contra Mariangela Quintana y Mortes, su mujer. Original Proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Serch y de Boquet.*

17. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència, plets civils, signatura 15.063 (anys 1786-1794); signatura 15.174 (any 1799); signatura 15.646 (anys 1791-1793); signatura 16.038 (any 1804); signatura 16.370 (any 1807).

Reial Audiència¹⁷ revela que els consorts no arribaren a semblants extrems i resolgueren les seves diferències en relació amb qüestions econòmiques.

Cal recordar que a la Catalunya de finals del segle XVIII i principis del XIX, el règim econòmic familiar es regia pel sistema de separació de béns. Segons Belén Moreno Claverías, les possibilitats de les dones «de hacer tratos, poseer propiedades, gestionar ingresos y rentas eran muy escasas o inexistentes» (Moreno Claverías, 2007, p. 191 i 193). Tanmateix, resulta difícil determinar els límits d'actuació de les dones en el terreny jurídic (Pérez i Molina, 1997, p. 112-113). Els plets de divorci posen de manifest el protagonisme de les dones en l'administració de béns o en la gestió d'una botiga fins i tot durant les situacions de conflictes matrimonials.

La disputa pels béns parafernals, és a dir, els béns que les dones aportaven al matrimoni fora del dot i aquells que adquiria durant el mateix pel títol lucratiu, herència o donació, donava lloc a nous conflictes entre les parelles sobre el dret de possessió. Els béns parafernals pertanyien legalment a les dones, excepte si havien autoritzat per escrit que els seus marits els administressin i en fossin propietaris.

Respecte als béns de guanys (béns adquirits pel marit o la dona o pels dos durant la societat conjugal), la qüestió, en canvi, sembla més delicada de tractar. A Catalunya, les dones havien de cenyir-se a l'anomenada *presumpció muciana*, que autoritzava les dones a recuperar els béns comprats durant el matrimoni només quan podien justificar-ho. En el cas que no poguessin demostrar l'origen del diner pagat, els béns quedaven en poder dels marits (Pérez i Molina, 1997, p. 151). Aquesta circumstància així com el fet que es considerés el marit com a principal agent econòmic de la família limitaren, en gran mesura, la recuperació d'aquests béns.

Amb relació a la custòdia dels fills, en tenim poca informació. De la mateixa manera que The Ecclesiastical Court, el Tribunal Eclesiàstic a Catalunya no disposava d'una llei sobre la custòdia dels fills, ni tan sols d'una jurisdicció en aquest aspecte (Stone, 1990, p. 171). Tanmateix, l'obligació dels pares en qüestió d'alimentació s'establia en funció de l'edat i estava plasmada en les *Instituciones dederecho público general de España con noticia particular de Cataluña* (Dou y de Basols, 1800-1803, p. 123-152). La mare havia de fer-se càrrec dels seus fills des de l'embaràs fins als tres anys, mentre que el pare s'havia de preocupar de la seva alimentació a partir dels tres anys.

Les lleis estipulaven el dret de les dones a la tutela dels fills en cas que el marit/pare fos considerat indigne (Pérez i Molina, 1997, p. 197-198). En els escassos documents en què apareixen referències a la custòdia dels fills, el desig de les mares per aconseguir-la es manifesta repetidament. La mala conducta del marit/pare (geni, maltractaments, etc.) i les repercussions que podia tenir en l'educació dels fills representà un pretext suficient perquè els vicaris s'inclinessin cap a la voluntat de les mares.

També és cert que a la realitat quotidiana i sobretot entre els grups més desfavorits —tant durant el divorci informal com durant el divorci formal— la cura i fins i tot la custòdia dels fills estaven en mans de persones femenines i en pocs casos els pares van preveure la idea de fer-se càrrec d'aquesta responsabilitat.

Malgrat la responsabilitat que suposava mantenir un fill, algunes dones escolliren prescindir de qualsevol tipus de relació amb els seus marits, fins i tot econòmica. Per exemple, el 1825, Francisca Colominas estava decidida a treballar per als seus dos fills i mantenir-los sense l'ajut del seu marit:

[...] a fin de que la exponente pueda vivir segura con sus dos hijos acude a v.s para que provea su separación interina y durante la causa de divorcio en cuyo estado procurará con el trabajo de sus manos su sustento y él de sus hijos.¹⁸

No obstant això, tal com demostren les sol·licituds d'admissió a l'Hospici de Barcelona, l'abandonament d'un dels consorts podia conduir a l'ingrés dels fills en una institució. La ruptura de la parella significava el desmembrament de la família en general i els fills foren els primers a patir les nefastes conseqüències.

LIBERALITZACIÓ DEL DIVORCI?

En conseqüència, a partir de la segona dècada del XIX és quan més contundent i significatiu es revela el fracàs conjugal¹⁹ i l'estat traumàtic del matrimoni a Catalunya.

Els processos de divorci revelen no només la falta o culpabilitat d'un dels consorts, sinó també el desig d'un d'ells de prescindir de la companyia i convivència de l'altre. La falta material o econòmica, emocional així com la pèrdua de respecte i d'honor representen l'origen de les situacions conflictives entre els consorts.

Mitjançant els processos de divorci o separació, és possible detectar l'aspecte visible i l'aspecte suposadament invisible. D'una banda, la visibilitat incontestable de les dones respecte al seu protagonisme en la ruptura del vincle matrimonial gràcies a la formalització de les separacions. D'una altra, la separació informal, més difícil de palpar però certament corrent en aquella època.

El recurs al divorci informal troba també la seva explicació en els límits de la llei de divorci vigent. La dilació de la consulta dels documents entre les parts implicades i l'autoritat eclesiàstica, la tardança de les compareixences dels testimonis, els plets portats fora de la capital de província, la declaració de falsos testimonis, la suposada familiaritat amb els membres del tribunal, l'absència o desaparició d'una de les parts que

18. ADB, Processos del segle XIX, 1809: *Francisca Colominas, vecina de esta ciudad contra Juan Colominas, su marido. Originales autos sobre separación interina. En la Curia Eclesiástica de la ciudad y obispado de Barcelona. Actuario. Don Nicolás Simón Labrós.*

19. Expressió utilitzada per A. Gil i A. Hernández en referir-se a les separacions matrimonials de finals del segle XVIII (Gil i Hernández, 1984).

dificultava l'entrega dels cartells citatoris i, finalment, els reconeixements mèdics (en cas de sospita d'impotència sexual) tendien a allargar exasperadament els plets de divorci i, en conseqüència, la pronunciació de la sentència. La qual cosa també explica per què les parelles, sobretot abans de 1820, es conformaven amb la *separació interina*.

En qualsevol cas, per al període estudiat, no hi ha dubte que es produeix un increment destacable al voltant de les sol·licituds de divorci i de les sentències pronunciades pel vicari general. Si el 1826, es registren cinquanta-nou processos de divorci, el 1828 augmentaren fins a un total de setanta-dos. Abans del Trienni Liberal, els plets de divorci ja constitueixen la major part dels plets gestionats pel Tribunal Eclesiàstic, però a partir d'aquell moment representen un percentatge considerable. Ometent els anys de guerra, entre 1800 i 1821, els processos de divorci representen el 33 % de la totalitat dels processos. Entre 1821 i 1833, aquest percentatge es duplica, ja que arriba al 66,5 % de la totalitat. La xifra continua ascendent: el 1827, els plets de divorci representen el 70,5 % de la totalitat; el 1828, el 77,5 %, i el 1829, el 78,5 %.

A més de les oportunitats econòmiques, el fenomen de liberalitat existeix en la mesura que apareix una presa de consciència de l'autoritat masculina excessiva i de la disfunció de l'estructura familiar que prohibia la dissolució del matrimoni. Aquest fenomen de liberalitat existeix també en la mesura que la legislació, concretament les autoritats, estan disposades a acceptar, en particular mitjançant les sentències, la separació matrimonial.

Malgrat l'estructura patriarcal que regia la societat catalana en aquella època o malgrat la legislació que la reflectia, no podem parlar, *stricto sensu*, de discriminació femenina en les sentències de divorci. Efectivament, les sentències del vicari general confirmen la tendència a aprovar, cada vegada més, el divorci temporal o perpetu, ja que en poques ocasions proposaven la tornada a la convivència matrimonial. Cal esmentar que la duració del divorci era variable depenent de la gravetat i de la repetició de les disputes entre els consorts.

En el cas que tornessin a viure junts —situació poc freqüent—, i si el motiu havien estat els maltractaments, els marits havien de «prestar una caución fidejussoria» (que podia arribar a les cinc-centes lliures catalanes) per evitar les reincidències.

Certament diversos factors pogueren influir en la decisió de romandre divorciats: la personalitat, l'estat emocional i psicològic (por als maltractaments, reacció contundent envers l'autoritat i el sistema patriarcal, anhel ferm de felicitat, desig d'emprendre una nova vida) i les diferents estratègies de supervivència de les dones que garantiren sovint la permanència del divorci.

Per la seva capacitat a les «economies d'improvisació» (Carbonell, 2005, p. 244) corroborada per la manca d'especialització, la pluriactivitat femenina, un espai ocupacional no reduït a l'àmbit domèstic, algunes dones, malgrat tot, pogueren viure independentment dels seus marits. A més, cal recordar que «la història moderna confirma

que en muy pocos momentos de la historia de la humanidad se ha generalizado el modelo de salario (o ingreso) único de Paterfamilias» (Carbonell, 2005, p. 245). Efectivament, dintre dels grups menys acomodats, l'aportació econòmica de les dones demostra que en moltes ocasions les dones representaren el pilar de l'economia familiar. Aquest fet desmantella la teoria segons la qual el salari femení era sempre un complement del salari masculí i que els caps de família —principalment homes— eren sempre els que aportaven el gruix de l'economia familiar.

Amb el suport de la comunitat i en particular de les famílies tant en l'aspecte econòmic com emocional, les dones negaren sovint la tornada a les afliccions. Gràcies a l'ajut, la col·laboració o la supervisió dels familiars, algunes dones decidiren fins i tot emprendre el seu propi negoci.

El desenvolupament del treball femení (Vicente Valentín, 1988, 1994, 2006) i la seva presència a les manufactures, documentats en diverses cèdules, acrediten incontestablement el protagonisme de les dones en el procés de transformacions que estava vivint Catalunya (Vilar, 1987*a*), la qual cosa tingué repercussions decisives en l'increment de les separacions i fins i tot en les sentències de divorci temporal i perpetu. Certament el divorci depenia de la mesura en què les dones eren econòmicament i socialment independents dels seus marits.

Tanmateix, malgrat les transformacions econòmiques, els canvis socials i l'evolució de les pautes culturals, no es plantejà cap reforma referent al tema del divorci. S'haurà d'esperar fins a la Segona República perquè aparegui per primera vegada una llei de divorci, l'elaboració de la qual causarà certes polèmiques (Campoamor, 2006, p. 58-60).

BIBLIOGRAFIA

a) Fonts primàries

- BENTHAM, Jeremy (1791). *Panopticon or the inspection house*. Londres: T. Payne.
[Traducció al català: BENTHAM, Jeremy (1965). *El panòptic*. Traducció d'Eduard Mira. Edició a cura de Josep Ramoneda. Barcelona: Edicions 62]
- CAMPOAMOR, Clara (1936). *El voto femenino y yo: Mi pecado mortal*. Madrid: Librería Beltrán. [2a ed., 2006, Madrid: Horas y Horas]
- DOU Y DE BASSOLS, Ramón Lázaro de (1800-1803). *Instituciones del derecho público general de España con noticia particular de Cataluñ, y de las principales reglas de gobierno en qualquier estado: Su autor Don Ramón Lázaro de Dou y de Bassols: Canónigo y arcediano del Vallés de la Santa Iglesia Catedral de Barcelona*. Madrid: Oficina de don Benito García y Compañía. 9 v. [Ed. anastàtica, 1975, Barcelona: Banchs]
- GOUGES, Olympe de (1790). *La nécessité du divorce*. París: Boulard. [Obra dramàtica]

- GOUGES, Olympe de (1791). *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*. [Edició moderna: GAULIER, Emanuèle [ed.] (2003). París: Mille et une Nuits]
- REGUERA Y VALDELOMAR, don Juan de [ed.] (1805). *Novísima recopilación de leyes de España, mandada formar por el señor Don Carlos IV*. Madrid: Imprenta Real [Ed. facsímil, 1975, Madrid: Boletín Oficial del Estado]
- WOLLSTONECRAFT, Mary (1792). *A Vindication of the rights of woman*. Londres: J. Johnson. [Edició en castellà: WOLLSTONECRAFT, Mary (1994). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Carmen Martínez Gimeno. Edició a cura d'Isabel Burdiel. Madrid: Cátedra: Instituto de la Mujer]

b) *Fonts secundàries*

- AMELANG, James; NASH Mary [ed.] (1990). *Historia y género: Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim.
- AMORÓS, Celia (1985). *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Anthropos.
- ARIÉS, Philippe; DUBY, Georges (1985-1987). *Histoire de la vie privée*. París: Seuil. 5 v.
- BASH, Norma (1999). *Framing divorce: From the revolutionary generation to the victorians*. Berkeley (Califòrnia): University of California Press.
- BOLUFER PERUGA, Mónica; MORANT DEUSA, Isabel (1998). *Amor, matrimonio y familia: La construcción histórica de la familia moderna*. Madrid: Síntesis.
- BOURDIEU, Pierre (2000). *La domination masculine*. Barcelona: Anagrama.
- BROCÀ, Guillem Maria de (1918). *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el Código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona: Herederos de Juan Gili.
- CAMPO, María del Juncal (1994). «Los procesos por causa matrimonial en el Tribunal Eclesiástico de Pamplona». *Príncipe de Viana* (Govern de Navarra, Institución Príncipe de Viana), núm. 202, p. 370-389.
- CANDAU CHACÓN, María Luisa (2002). «La mujer, el matrimonio y la justicia eclesiástica: adulterios y malos tratos en la Archidiócesis Hispalense. Siglos XVII y XVIII». *Actas del III Congreso de Historia de Andalucía: La Mujer (2001)*. Vol. 1. Còrdova: Obra Social y Cultural Cajasur, p. 219-230.
- CARBONELL I ESTELLER, Montserrat (1988). «El treball de les dones a la Catalunya Moderna». A: NASH, Mary [ed.]. *Més enllà del silenci: Les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 33-41.
- (1997). *Sobreviure a Barcelona: Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*. Vic: Eumo.

- CARBONELL I ESTELLER, Montserrat (2005). «Trabajo femenino y economías familiares». A: MORANT DEUSA, Isabel [dir.]. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra.
- CARBONELL I ESTELLER, Montserrat; LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (1997). *Historia de la mujer e historia del matrimonio*. Murcia: Universidad de Murcia.
- CAPEL MARTÍNEZ, Rosa María [coord.] (1982). *Mujer y sociedad en Espanya, 1700-1975*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- (2004). *Mujeres para la historia*. Madrid: Abada.
- COSTA, Marie (2007a). «La reclusión femenina a finales del siglo XVIII en Cataluña: la heterogeneidad del Real Hospicio y Refugio de Barcelona». A: ABREU, Laurinda [ed.]. *Asistencia y caridad como estrategias de intervención social: Iglesia, Estado y Comunidad (siglos XV-XX)*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 217-240.
- (2007b). «Síntomas de la locura y reclusión femenina en la Barcelona del Antiguo Régimen». *Actas del V Congreso de Historia Social: Las figuras del desorden: heterodoxos, proscritos y marginados*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid; Universidad de Castilla-La Mancha.
- (2008). «Divorciarse en Cataluña a finales del Antiguo Régimen: ¿rechazo o solidaridad social?». *Congreso Internacional: Familia y organización social en Europa y América, siglos XV-XX* (Murcia-Albacete, 12-14 diciembre 2007). *Nuevo Mundo. Mundos Nuevos* [en línea]. Coloquios 2008. <<http://nuevomundo.revues.org>>
- (En prensa). «Mujeres y divorcio en Cataluña durante y posterior a la Guerra del Francés». *Jornades d'estudi: La Guerra del Francès als territoris de parla catalana (1808-1814)* (el Bruc, 23, 24 i 25 maig 2008).
- COTT, Nancy F. (1976a). «Divorce and the changing status of women in eighteenth-century Massachusetts». *William and Mary Quarterly*, 3a sèrie, vol. 33 (octubre 1976), p. 586-614.
- (1976b). «Eighteenth-century family and social life revealed in Massachusetts divorce records». *Journal of Social History*, núm. 10 (1), p. 20-43.
- FARGE, Arlette (1986). *La vie fragile, violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*. París: Hachette.
- FERRER I ALOS, Llorenç (1991). «Familia y grupos sociales en Cataluña en los siglos XVIII y XIX». A: CHACÓN JIMÉNEZ, F.; HERNÁNDEZ FRANCO, J.; PEÑAFIEL RAMÓN, A. *Familia, grupos sociales y mujer en España, siglos XV-XIX*. Murcia: Universidad de Murcia.
- (1994). «Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central (siglos XVIII-XX)». *Revista de Demografía Histórica*, núm. XII (2-3), p. 199-232.

- FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868*. A: VILAR Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.
- FOUCAULT, Michel (1972). *Histoire de la folie à l'âge classique: Folie et déraison*. París: Gallimard.
- (1976 i 1984). *Histoire de la sexualité*. París: Gallimard. 3 v.
- (1976). *Vigilar y castigar (Surveiller et punir)*. Mèxic: Siglo XXI.
- GACTO FERNÁNDEZ, Enrique (1978). «El divorcio en España: evolución histórica». *Historia* 16, núm. 27, p. 19-34.
- (1987). «El grupo familiar de la Edad Moderna en los territorios del Mediterráneo hispánico: una visión jurídica». A: VILAR, Pierre [coord.]. *La familia en la España Mediterránea (siglos XV-XIX)*. Barcelona: Crítica.
- (1988). «Entre la debilidad y la simpleza: la mujer ante la ley». *Historia* 16, núm. 145, p. 24-32.
- GIL, Antonio (1992). «Las mujeres bajo la jurisdicción eclesiástica: pleitos matrimoniales en la Barcelona de los siglos XVI y XVII». A: BIRRIEL, M. María [comp.]. *Nuevas preguntas, nuevas miradas: Fuentes y documentación para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII)*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada.
- GIL, Antonio; HERNÁNDEZ, Ariadna (1984). «El fracàs conjugal durant la segona meitat del segle XVIII». *L'Avenç*, núm. 67, p. 18-23.
- LALINDE ABADÍA, Jesús (1965). «Capitulaciones y donaciones matrimoniales en el derecho catalán». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 64 (3), p. 615-680.
- LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (1994). «Esponsales, dote y gananciales en los pleitos civiles castellanos: las alegaciones jurídicas». *Fallstudien zur spanischen und portugiesischen justiz 15. Bis 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: V. Klostermann, p. 32-58.
- MORANT DEUSA, Isabel [dir.] (2005). *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra.
- MORENO CLAVERÍAS, Belén (2007). *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: El Penedès, 1670-1790*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana.
- MUÑOZ GARCÍA, María José (1991). *Las limitaciones a la capacidad de obrar de la mujer casada: 1505-1975*. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura.
- PASCUA, María José de la (2005). «Las relaciones familiares. Historias de amor y conflicto». A: MORANT, Isabel [dir.]. *Historia de las mujeres en España y en América Latina*. Vol. II: *El mundo moderno*. Madrid: Cátedra, p. 287-316.

- PÉREZ I MOLINA, Isabel (1988). «Dona i legislació a la Catalunya del segle XVIII. Processos de separació matrimonial». *Revista d'Història Moderna*, núm. 8, p. 259-266.
- (1997). *Las mujeres ante la ley en la Cataluña moderna*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada.
- PHILIPS, Roderick (1976). «Women and family breakdown in eighteenth-century France: Rouen 1780-1800». *Social History*, núm. 2, p. 197-218.
- (1988). *Putting asunder: A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1991). *Untying the knot, a short history of divorce*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RIVERA GARRETA, María-Milagros (2005). *La diferencia sexual en la historia*. València: Universitat de València.
- ROIGÉ VENTURA, Xavier [coord.] (2006). *Familias de ayer, familias de hoy, continuidades y cambio en Cataluña*. Barcelona: Icaria.
- SERRANO DAURA, Josep; MONTAGUT, Tomàs de; FERRO, Víctor (2001). *Història del dret català*. Barcelona: UOC.
- SIEVENS, Mary Beth (2005). *Stray wives: Marital conflict in early national England*. Nova York: New York University Press.
- STONE, Lawrence (1990). *Road to divorce: England 1530-1987*. Oxford: Oxford University Press.
- (1993). *Broken lives: Separation and divorce in England, 1660-1857*. Oxford: Oxford University Press.
- TILLY, Louise (1987). «Women's history and family history: fruitful collaboration or missed connection?». *Journal of Family History*, núm. 12 (1-3), p. 303-315.
- TORRAS I ELIAS, Jaume (2007). *Fabricants sense fàbrica: Els Torelló d'Igualada (1691-1794)*. Vic: Eumo.
- VICENTE VALENTÍN, Marta (1988). «El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)». *Revista d'Història Moderna*, núm. 8 (1), p. 267-278.
- (1994). «Mujeres artesanas en la Barcelona moderna». A: PÉREZ MOLINA, Isabel [coord.]. *Las mujeres en el Antiguo Régimen: Imagen y realidad, siglos XVI-XVIII*. Barcelona: Icaria, p. 57-90.
- (2009). «Comerciar [...] XVIII». A: BORDERÍAS, Cristina [ed.]. *La historia de las mujeres: Perspectivas actuales*. XIII Coloquio Internacional [...]. (AEIHM) (Barcelona, 19-21 octubre 2006). Barcelona: Icaria.
- VILAR, Pierre [coord.] (1987a). *Cataluña en la España moderna*. Barcelona: Crítica.
- (1987b). *La familia en la España mediterránea. Siglos XV-XIX*. Barcelona: Crítica.